չունի:

Պատմիչին երկու կերպ հասկանալ կարելի է: Կամ գիւղեր, գաւառներ եւ մասնաւոր տներ առանձին առանձին, մէկը միւսի հետ եւ բոլոր միասին միմեանց դէմ հակառակութիւններ ունէին. եւ կամ ի նկատի ունենալով կոչումի վերջին մասը, կարծել որ առանձնականութիւնք այն վէճերն են որ ծագում են սեպուհական իրաւունքի շուրջը ընտանիքից բաժանուել, առանձնական դառնալ ցանկացողների միջեւ: Առանձնայատկութեանց մասին այստեղ խօսք լինել չի կարող, որովհետեւ անիմաստ է:

Պէտք է խոստովանիլ, որ Պ. Մանանդեան ոչինչ չէ կորցնում, եթէ անդամ հրաժարուի իր մեկնութիւնից: Առանձնայատկութիւնները դուրս է գալիս որ «չեն բացասում ճորտանման վիճակը, որ միեւնոյն բնութիւն պիտի ունենար Հայաստանի բոլոր շրջաններում:» Ասել է թէ յայտարարուած առանձնայատկութիւնները այլ բան չեն քան նոյն ճորտական արտի խոտեր:

Յօդուածագիրը գլխի է ընկնում, որ վերջապէս ժամ է բացատրել թէ ինչ է հասկանում ճորտութիւն ասելով: Նա գտնում է որ «ճորտ, ճորտութիւն բառերը բաւականին ճապաղ եւ խառնաշփոթ գաղափարներ են»: Փորձում է պարզել:

Դուրս է գալիս որ առանձին չփոթ չկայ, որ երկու տեսակ ճորտ է եղել, համաձայն երկու տարբեր տնտեսութեան, որ մի դերման գիտնական եւ նրա հետեւութեամբ մի ռուս անուանում են Grund եւ Gutsherschaft:

Լսում ենք նաեւ, որ Հայաստանում առաջին տեսակի տնտեսութիւնը պիտի եղած լինի, այսինքն՝ որ նախարարները սեփական տնտեսութիւն չունէին, այլ ապրում էին ստացած հարկերով: Հետեւում է ապացոյց, քաղած Բիւզանդից, դժբախտաբար անյաջող: Ներսէսը պատուիրում է թագաւորին, մեծամեծներին եւ «ամենեցուն որ ոք ի վերայ ընկերին ունիցին իշխանութիւն, զուիթ ունելով ընդ իւրեանց ծառայս եւ ընդ կրտսերս եւ ընդ աշակերտս, սիրել իբրեւ զընտանիս եւ մի՛ անարժանս եւ աւելի տարապայմանս հարկօք նեղել քան զչափն, յուշ առնելով զի եւ նոցա տէր զոյ յերկինս:»

Այստեղ խօսքը հարկերի մասին չէ բնաւ եւ ոչ էլ նախարարների: Պատուէրն ուղղուած է բոլոր նրանց ով ստորադրեալ ունի առ հասարակ, ինչպէս տէրը՝ որ ծառայ ունի, մեծը՝ որ կրտսեր ունի, ուսուցիչը՝ որ աշակերտ ունի: Սրանց սաստուում է որ աւելորդ նեղութիւն չտան, աւելորդ բռնութիւն չգործադրեն եւ մեղմ վարուին փոքրաւորների հետ: Հարկք այստեղ տուրքի իմաստ չունի:

Հարկաւ անյաջող ապացոյցը դեռ ապացոյց չէ հակառակ դրութեան, որ նախարարները հարկ չէին ստանում, ինչպէս եւ հարկ ստանալը ինքնին դեռ չի նշանակում որ սեփական տնտեսութիւն չունէին: Երկու տեսակ տնտեսութիւնն իրար բացասող երեւոյթներ չեն, այլ կարող են կենակցել բարի հարեւանութեամբ:

Գերման գիտնականից Պ. Մանանդեան լսում է, որ իսկական ճորտութեան աղբիւրը հէնց սեփական խոշոր տնտեսութիւն է. ուստի նրան հաճելի է որ մեր նախարարները միայն հարկատու գիւղեր ունենան եւ ոչ սեփական տնտեսութիւն, որպէսզի կարելի լինի յանգել մխիթարական եզրակացութեան՝ որ «հին Հայաստանի շինականներին պէտք չէ համարել իրաւազուրկ կամ ճորտ այդ բառի լրիւ իմաստով:» Իրական մեղմ դրութեան պատճառն այն է, նրա կարծիքով, որ «խոշոր առեւտուրը եւ առեւտրական կապիտալը Հայաստանում չէին կատարում առանձին մեծ դեր գիւղատնտեսութեան նկատմամբ:»

Օտարոտի միտք. որքան յայտնի է, առեւտուրը եւ իր կապիտալը ջրկիրներ չեն ֆէոդալական ծառի համար. ընդհակառակը նրանց բացակայութեամբ է, որ հողը եւ կալուածատիրութիւնը ստանում է կապիտալի ոյժ եւ նշանակութիւն:

Կամենալով մօտէն որոշել շինական դասի վիճակը, Պ. Մանանդեան դիմում է կանոնադրքին, մասնաւորապէս Շահապիվանի ժողովի կարծեցեալ կանոններին եւ տեսնում է որ շինականներն իրաւունք են ունեցել դոյք ունենալ եւ ամուսնանալ առանց կալուածատիրոջ հաճութիւնն առնելու. . .

Պ. Մանանդեան կարծում է որ խնդիրը բաւականին պարզուած է եւ կնքում է իր յօդուածը լաւատես յայտարարութեամբ որ շինականների դրութիւնը «այնքան էլ մութ ու անորոշ չէ, ինչպէս մինչեւ այժմ կարծուել է:»